

OVERDRUK

TIJDSCHRIFT VOOR GESCHIEDENIS

WOLTERS-NOORDHOFF

DISCUSSIE

HEIN A.M. KLEMANN

Landbouw tijdens de oorlog en slachtofferschap in de historiografie

Inleiding

Onlangs publiceerde Merijn T. Knibbe een kritiek op de cijfers betreffende de landbouw in de oorlogsjaren zoals ik die recentelijk heb gepubliceerd. Daarbij maakte hij op te waarderen wijze van de gelegenheid gebruik zijn eigen cijfers te herzien.¹ Helaas maakt hij bij vergelijking met mijn werk gebruik van voorlopige cijfers,² en niet van de definitieve cijfers zoals te vinden in het NEHA-jaarboek, waarin ook alle berekeningen staan.³ In dit laatste artikel heb ik een reconstructie gemaakt van de agrarische productie voor de jaren 1938-1948.⁴ Uitgangspunt was dat berekeningen niet deugen die gebaseerd zijn op door boeren verstrekte cijfers, zoals die van het CBS uit 1947.⁵ Boeren kregen er meer belang bij een lage productie op te geven naarmate de zwarte-marktprijzen hoger werden. Zij susten hun geweten met het idee dat het anders toch maar naar *de Mof-fen* ging. Volgens de cijfers uit 1947 daalde de agrarische productie (1939=100) tot 42 in '45.⁶ Knibbe komt in zijn proefschrift op 44 als gekeken wordt naar zijn voor de prijsontwikkeling gecorrigeerde toegevoegde-waarde-reeks.⁷ Volgens mijn berekeningen bleef de productie reëel op 75% van 1939 steken. Kortom, tegenover een ineenstorting van de agrarische productie volgens de oude CBS-cijfers, maar ook volgens Knibbe, staat een forse, maar beperkte daling van de productie volgens mijn berekeningen. In zijn nieuwe berekeningen bevestigt Knibbe mijn cijfers. Voor elk jaar tussen 1940 en 1945 blijft het verschil in de index van de toegevoegde waarde in de landbouw volgens hem en mij beperkt tot een enkel procentpunt, behalve voor de jaren 1942 en 1945.⁸ In 1942 schat ik de productie lager, hetgeen samenhangt met het feit dat ik de slacht voor zover die resulteerde in een inkrimping van de veestapel niet tot de productie heb

¹ Merijn T. Knibbe, 'De Nederlandse landbouw tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een reactie op het artikel 'De Nederlandse economie tijdens de Tweede Wereldoorlog', in, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 111 (1998) 75-94; Merijn Knibbe, *Agriculture in the Netherlands 1851-1950. Production and institutional change* (Amsterdam 1993).

² Hein A.M. Klemann, 'De Nederlandse economie tijdens de Tweede Wereldoorlog', in, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 110 (1997) 3-40 aldaar 16.

³ Hein A.M. Klemann, 'De legale en illegale productie in de landbouw 1938-1948', in, *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 60 (1997) 307-338.

⁴ G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Utrecht 1985) passim.

⁵ CBS, *Economische en sociale kroniek der oorlogsjaren 1940-1945* (Utrecht 1947).

⁶ Ibidem 6.

gerekend. Het betreft hier een voor de meeste historici onbetekende technische kwestie. Alleen voor het jaar 1945 is het verschil in opvatting tussen mij en Knibbe aanzienlijk. Daar constateert Knibbe een daling van de productie tot 58 (1939=100) terwijl deze bij mij op 72 blijft steken. Die extreme daling van de productie in 1945 resulteert in extreme groei in de jaren daarna, hetgeen een vertekend beeld oplevert. Dat ik liever vasthoud aan mijn eigen cijfers is ook omdat deze beginnen in 1938 en doorlopen tot en met 1948, waarmee de gehele oorlogsperiode inclusief die van het naoorlogse economische herstel is gedekt. Bovendien is in mijn cijfers de productie uitgesplitst in een deel voor de officiële distributie en een deel voor de zwarte markt. De beste manier om mijn cijfers te verdedigen is door te laten zien hoe ze zijn berekend.

Een tweede bezwaar tegen de kritiek van Knibbe is zijn bewering dat ik geschreven zou hebben dat Nederland moet leren zich ...'wat betreft de Tweede Wereldoorlog wat minder als slachtoffer te zien.'⁹ Uiteraard heb ik dat niet geschreven. Nederland was slachtoffer van die oorlog. De vraag is echter of het voor historici productief is dat steeds te benadrukken. Nadat ik aan de hand van de berekeningen heb laten zien waarom ik aan mijn calculaties wil vasthouden, zal ik laten zien dat ik zeker niet wil ontkennen dat Nederland slachtoffer was, maar dat de benadrukking van het slachtofferschap invloed heeft op de wijze waarop bronnen worden geselecteerd.

De berekeningen

Voor de akkerbouw zijn er twee gegevens nodig om de productie te berekenen. De omvang van het areaal per gewas, waar betrouwbare cijfers voor beschikbaar zijn en de productie per gewas per hectare. Het CBS geeft daarover cijfers,¹⁰ maar die zijn mede gebaseerd op opgaven van boeren en nemen tijdens de oorlog erg lage waarden aan. Knibbe probeert in zijn reactie op mijn artikel het verminderde gebruik van meststoffen in de beschouwing te betrekken,¹¹ maar het lijkt onmogelijk te bepalen wat op korte termijn voor elk gewas het effect daarvan is. Ook allerlei andere factoren als het weer of de verspreiding van de teelt over de grondsoorten speelden een rol. Bij het maken van schattingen betreffende de mutaties van de productie lijkt het praktischer naar de resultaten te kijken. Vanaf 1905 werd er vijf keer per jaar per gewas een waarderingscijfer aan de te verwachten oogst toegekend. Deze standcijfers zijn gebaseerd op waarne-

⁷ Dit is de met behulp van een Paasche indexcijfer dubbel voor de prijsontwikkeling gecorrigeerde reeks. Kijkt men naar de enkelvoudig gecorrigeerde reeks dan komt hij op 46. Knibbe, *Agriculture in the Netherlands*, 292.

⁸ Knibbe, 'De Nederlandse landbouw tijdens de Tweede Wereldoorlog', 90 tabel 8

en Klemann, 'De legale en illegale productie in de landbouw', 336 tabel 14.

⁹ Knibbe, 'De Nederlandse landbouw tijdens de Tweede Wereldoorlog', 76.

¹⁰ CBS, *Vijfennegentig jaar statistiek in tijdsreeksen* ('s-Gravenhage 1994).

¹¹ Knibbe, 'De Nederlandse landbouw tijdens de Tweede Wereldoorlog', 84 et seq.

mingen van deskundigen verspreid over het land. Ze werden vastgesteld door het ministerie van landbouw.¹² Het laatste standcijfer geeft een goede indicatie voor de oogst. Met de standcijfers per gewas is het mogelijk schattingen te maken van de opbrengsten per hectare zonder te kijken naar moeilijk te wegen grootheden als het mestgebruik of het weer. Op de standcijfers had bovendien de boer geen invloed. Standcijfers zijn er voor elk jaar, behalve 1945, een jaar waarin er alleen een standcijfer voor grasland is vastgesteld. In september bedroeg dat 67, hetgeen vrij goed tot goed betekende.¹³ Niets wijst er dan ook op dat de productie per hectare in de akkerbouw, waar de geringe hoeveelheden kunstmest voornamelijk naar toe gegaan zullen zijn, in 1945 extreem laag was. Voor 1945 heb ik ondanks de gunstige cijfers voor grasland een minimum productieschatting gemaakt, door voor elk gewas het laagste standcijfer van de oorlogsjaren te nemen. Met inundaties is uiteraard rekening gehouden.

Opvallend is dat voor bijna elk gewas geldt dat de nieuwe cijfers in 1938, 1940 en 1941 en opnieuw in 1948, laag zijn vergeleken bij de oude opbrengstcijfers. De nieuwe berekeningen resulteren in voorzichtige schattingen. In 1939, als tussen de laatste opgave van standcijfers en de oogst de Wereldoorlog uitbreekt, is het verschil aan de hoge kant, zo'n 10%. Opvallend is dat vanaf 1942 tot en met 1947 de CBS-cijfers voor elk gewas lager zijn dan deze volgens de standcijfers zouden moeten zijn. De zwarte markt maakte het voor de boer aantrekkelijk een deel van de oogst achter te houden.

Door zowel de opbrengstcijfers van het CBS als de nieuwe schattingen met het aantal hectaren te vermenigvuldigen, dit cijfer te monetariseren en het geheel bij elkaar op te tellen ontstaan twee bruto productie-reeksen. Van elk van die reeksen is 7,5% voor *overhead* en bovendien de kosten voor zaaigoed en mest afgetrokken, waarna ze met behulp van een nieuw berekend prijsindexcijfer zijn gecorrigeerd voor de prijsontwikkeling. Door het verschil tussen de twee berekeningen te nemen, krijgt men de productie voor de zwarte markt.

Voor de veeteelt zijn de berekeningen complexer dan voor de akkerbouw. Per diersoort is de productie bekeken, uiteraard ook voor de door Knibbe steeds benadrukte pluimveestapel. De bruto productie maakte in die bedrijfstak in 1938 zo'n 8% van de bruto agrarische productie uit, een percentage dat daalde tot 1,5% in 1944. Om hier de berekeningen niet onnodig over te doen, wordt slechts bekeken hoe de productie voor de rundveehouderij is becijferd, een bedrijfstak waarvan de bruto-productie in 1938 43% van de bruto agrarische productie bedroeg.¹⁴ De omvang van de rundveestapel werd in Nederland, evenals voor varkens, geiten, schapen en kippen nauwkeurig bijgehouden en was voor runderen uitgesplitst naar o.a.

¹² Trienekens, *op. cit.* 244 et seq.

¹³ Trienekens, *op. cit.* 286.

¹⁴ Berekeningen op basis van cijfers uit:

Klemann, 'De legale en illegale productie in de landbouw'.

melk- en kalfkoeien. Volgens Trienekens, die de beste agrarische specialisten heeft geraadpleegd, kreeg zo'n melkkoe gemiddeld 0,88 kalf per jaar. Door bij de mutatie in de veestapel het aantal kalveren dat geboren moet zijn op te tellen, weet men de slacht inclusief het exportsaldo. Dat laatste cijfer is bekend, zodat het verschil tussen de berekende slacht en de officiële slacht inclusief het exportsaldo, de illegale slacht is. Opvallend is dat er in 1941, toen de boeren gedwongen werden een deel van hun vee af te slachten, niet minder dan 99.000 stuks rundvee illegaal verdween. Pas in 1944 en '45 werd die illegale productie overtroffen.¹⁵ Zowel de berekende als de officiële slacht is omgerekend naar hoeveelheden rund- en kalfsvlees, waarbij er op gezag van Trienekens van is uitgegaan dat de illegale dieren het gewicht bereikten van een volwassen dier voor zij werden geslacht.

Iets moeilijker is de melkproductie te schatten. Het aantal stuks melkvee is bekend. Omdat de boer aan melkkoeien dagelijks werk heeft, vallen die beesten moeilijk verborgen te houden. De vraag is hoeveel de melkproductie per koe bedroeg. Volgens het CBS zakte die vanaf 1941 dramatisch ten gevolge van het wegvallen van geïmporteerd krachtvoer. Knibbe wijst daar in zijn artikel dan ook terecht op,¹⁶ maar behalve het voer is de kwaliteit van de koe van belang. Tegenover het wegvallen van krachtvoer staat de verbeterde genetische kwaliteit van de veestapel, doordat boeren werden gedwongen 20% van hun runderen op te ruimen. De slechtste koeien gingen naar de slager. Ook in normale jaren was er door selectie al een groei van de productiviteit. Op grond van overleg met veterinaire specialisten maakte Trienekens berekeningen over de melkproductie per koe gegeven beide factoren. Zijn conclusie was dat de melkproductie per koe tussen 1939 en 1944 niet met 40 maar slechts met 4% is gedaald.¹⁷ Melk en boter waren zeer gewild op de zwarte markt. In 1946 bedroeg 17% van de veroordelingen wegens voedselvoorzieningsdelicten zuivel.¹⁸ Knibbe bestrijdt deze cijfers niet. Hij maakt er zelfs gebruik van, maar in zijn berekeningen daalt de productie per koe in 1945, een jaar waarover Trienekens geen cijfer geeft, opeens met 13%. In mijn berekeningen is Trienekens' redenering voortgezet, hetgeen betekent dat de productie per koe in 1945 door verdere genetische verbetering, mild steeg ten opzichte van 1944.¹⁹

De productie van de tuinbouw valt het lastigst te berekenen. Standcijfers zijn er niet. Knibbe kiest er in zijn dissertatie voor de productie van groente en fruit te berekenen aan de hand van de veilingaanvoer, maar wijst die methode voor de oorlogsjaren af. Toch gaat hij bij zijn herberekening wel weer uit van de veilingaanvoer.²⁰ Een nadeel van berekeningen aan de hand van de veilingaanvoer is dat de

¹⁵ Klemann, 'De legale en illegale productie in de landbouw', 319 tabel 4 en 321 tabel 5.

¹⁶ Knibbe, 'De Nederlandse landbouw tijdens de Tweede Wereldoorlog', 82.

¹⁷ Trienekens, op. cit. 258-266.

¹⁸ CBS, *Jaarcijfers voor Nederland 1943-1946* (Utrecht 1948) 426.

¹⁹ Klemann, 'De legale en illegale productie in de landbouw', 322-323.

²⁰ Knibbe, 'De Nederlandse landbouw tijdens de Tweede Wereldoorlog', 89.

Tabel 1 *De reële agrarische productie 1938-1948 in miljoenen guldens van 1939*

Indexcijfer 1939=100

Jaar	Akkerbouw		Veeteelt		Tuinbouw		Totale landbouw		Illegale productie	Klemmann				Knibbe		CBS
	Legaal	Totaal	Legaal	Totaal	Legaal	Totaal	Legaal	Totaal		In milj. guldens	In %	Legaal	Totaal	Proef-schrift	TvG	
1938	187	184	620	651	103	101	909	935	26	3	99	104	99	99	--	91
1939	191	174	624	634	105	95	917	902	-15	-2	100	100	100	100	100	100
1940	183	175	563	595	107	102	857	872	15	2	93	97	88	88	94	94
1941	199	195	358	429	174	171	731	794	63	8	80	88	76	76	92	72
1942	212	240	173	251	137	156	522	645	123	19	57	72	72	72	86	67
1943	216	250	247	344	140	161	604	755	151	20	66	84	65	65	82	60
1944	168	221	204	328	82	141	409	679	270	40	45	75	59	59	77	46
1945	84	161	276	405	45	95	421	645	224	35	46	72	48	48	58	39
1946	174	186	283	397	139	148	599	731	132	18	65	81	70	70	--	62
1947	145	153	321	430	129	137	598	721	123	17	65	80	68	68	--	66
1948	223	205	434	496	214	196	873	896	23	3	95	99	78	78	--	73

Bronnen: Hein A.M. Klemmann, "De legale en illegale productie in de landbouw 1938-1948", in, *Neha-jaarboek voor economische bedrijfs- en techniekgeschiedenis* (Amsterdam 1997) 307-338; CBS, *Economische en sociale kroniek der oorlogsjaren 1940-1945* (Utrecht 1947); CBS, "De Nederlandse volkshuishouding in de periode 1945-1955", in, *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek*, 50, no. 4 (1955) 288-335; Merijn Knibbe, *Agriculture in the Netherlands 1851-1950. Production and institutional change* (Amsterdam 1993); Merijn T. Knibbe, "De Nederlandse landbouw tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een reactie op het artikel "De Nederlandse economie tijdens de Tweede Wereldoorlog van Hein A.M. Klemmann", in, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 111 (1998) 75-94

zwarte productie buiten beschouwing blijft. Ongetwijfeld heeft Knibbe gelijk als hij er op wijst dat de veilplicht in de oorlog strenger werd gecontroleerd, maar het werd in die jaren dan ook interessanter om die te ontduiken. Door strengere controle werd dit moeilijker, maar het lijkt naïef te veronderstellen dat het niet gebeurde. In 1946, toen alle maatregelen op dit gebied nog van kracht waren, betrof 10% van de processen-verbaal opgemaakt wegens voedselvoorzieningsdelicten, zaken betreffende groenten en fruit.²¹ In mijn artikel in het *Neha-jaarboek*, waar ik de sierteelt buiten beschouwing liet, is de andere mogelijkheid gekozen, een mogelijkheid waarvoor Knibbe in zijn proefschrift ook kiest. Er is uitgegaan van het areaal. Aangezien die omvang alleen weinig zegt, en er geen standcijfers zijn, ben ik ervan uitgegaan dat de gemiddelde oogstkwaliteit in de tuinbouw gelijk is aan die in de akkerbouw.

In de tabel staan de resultaten van de berekeningen. In de eerste plaats is van elke sector zowel de officiële productie als de totale productie gegeven, steeds in prijzen van 1939. Het verschil tussen deze reeksen is de productie die op de zwarte markt terecht kwam. In het vervolg van de tabel wordt voor de totale agrarische productie zowel het legale deel als het totaal bekeken. Daarna is in een aparte kolom de zwarte markt berekend. Opvallend is dat die opliep tot honderden miljoenen guldens indien berekend tegen officiële prijzen. Gegeven het feit dat juist in de jaren waarin de voedselvoorziening het moeilijkst was, ook het illegale deel van de agrarische productie opliep, moet worden aangenomen dat dit deel van de productie goeddeels tegen veel hogere prijzen is verhandeld. In procenten van de totale productie blijkt de illegale productie vanaf 1942 zo'n 20% te bedragen, om in 1944 te stijgen tot 40%. Daarna neemt de zwarte markt af, maar blijft in de eerste jaren na de oorlog nog zo'n kleine 20% bedragen. Pas de Marshall-hulp maakte er een einde aan.

De cijfers voor 1939 lijken vertekend door het uitbreken van de oorlog. In de laatste kolommen van de tabel wordt met behulp van indexcijfers een vergelijking gemaakt tussen mijn nieuwe cijfers, de verschillende reeksen van Knibbe en de reeks van het CBS. De CBS-reeks blijkt een wat slordig berekende reeks betreffende de legale productie.²² Knibbe's nieuwe reeks blijkt niet veel van de door mij berekende totale-productie-reeks af te liggen, hetgeen betekent dat de twee historici die recentelijk herberekeningen hebben gemaakt over de agrarische productie in de oorlogsjaren het goeddeels eens zijn. De productie was veel hoger dan het CBS direct na de oorlog beweerde. Trienekens had dat al aangetoond. Een probleem in Knibbe's reeks blijft dat hij onvoldoende duidelijk maakt waarom de productie in 1945 zo extreem daalde. Vermoedelijk heeft hij ook in zijn nieuwe berekeningen vanaf het moment dat Trienekens geen cijfers

²¹ CBS, *Jaarcijfers voor Nederland 1943-1946*, 426.

²² Mogelijk is deze reeks op een andere manier gecorrigeerd voor de prijsontwik-

keling of niet gecorrigeerd voor de variaties in de veestapel. Een probleem bij vele CBS-reeksen is tot op de huidige dag dat vaak niet duidelijk is hoe ze zijn berekend.

meer geeft, teruggrepen op te lage, oude schattingen. Aannemelijk zijn die niet. De boer ploegde voort.

Toen ik beweerde dat bij Knibbe een instorting van de agrarische productie te constateren viel deed ik dat op basis van de cijfers uit zijn proefschrift – andere cijfers had hij nog niet gepubliceerd – waarin de productie in 1945 op minder dan de helft van het niveau van 1939 uitkwam. Ook het CBS constateerde zo'n dramatische val, die men waarlijk een instorting mag noemen. In deze cijfers is het illegale deel van de productie, dat in 1944 opliep tot 40%, over het hoofd gezien. In zijn nieuwe berekeningen heeft Knibbe de productie voor alle oorlogsjaren aanmerkelijk naar boven bijgesteld, alleen voor 1945 valt zijn cijfer nog dramatisch terug. Het is een gevolg van het feit dat hij niet geprobeerd heeft de berekeningen van Trienekens voort te zetten, maar met input-gegevens is gaan rekenen. Dat Knibbe tot de conclusie kwam dat mijn en zijn reeks over de gehele linie aanzienlijk verschilden, is een gevolg van het feit dat hij gebruik maakte van de cijfers die ik publiceerde in het TvG en – hoewel ik hem gezegd heb dat deze publicatie inmiddels verschenen was – niet van mijn bijgestelde reeksen uit het Neha-jaarboek.

Slachtofferschap

Volgens Knibbe beweer ik in het TvG '... dat we moeten leren ons zelf wat betreft de Tweede Wereldoorlog minder als slachtoffer te zien'.²³ In feite beweer ik het volgende:

'De traditionele geschiedschrijving over Nederland in de Tweede Wereldoorlog heeft dit land als slachtoffer beschreven. In dat beeld past de totale instorting van de productie die het CBS in 1947 waarnam. Dat het CBS slechts over gegevens beschikte voor zover deze vrijwillig aan haar werden afgestaan, is nooit aanleiding geweest die cijfers in twijfel te trekken.'²⁴

De kwestie is niet of Nederland slachtoffer was van de Tweede Wereldoorlog. Niemand zal dat betwisten. In 1940 werd het neutrale, democratische land overvallen door een totalitaire buurstaat, werd het zijn onafhankelijkheid ontnoofd en werden de burgers hun vrijheden ontnomen. Het Joodse volksdeel verloor spoedig alle rechten, het werd ontslagen, bestolen en uiteindelijk voor het grootste deel weggevoerd en vermoord. Van een andere orde, maar daarom niet óók onrechtvaardig, is de wijze waarop Duitsland zonder reële betaling, voor ruim 8 miljard vooroorlogse guldens goederen en diensten aan Nederland onttrok. In vijf jaar tijd werd 1,4 maal het vooroorlogse bruto binnenlands product (BBP) aan het land ontwongen en betaald uit aan Nederland opgelegde schattingen of met

²³ Knibbe, 'De Nederlandse landbouw tijdens de Tweede Wereldoorlog', 76.

²⁴ Klemann, 'De Nederlandse economie tijdens de Tweede Wereldoorlog', 34-40.

waardeloze *Reichsmarken*.²⁵ Bovendien werd een land achtergelaten dat voor 10% onder water stond, waarvan de economie in het noordwestelijk deel tot stilstand was gekomen, waar de bevolking gebrek leed en waar de bezetter zich in de laatste maanden door middel van terreur staande hield. Slachtoffer was Nederland. De vraag is echter of het voor de geschiedschrijver productief is dat slachtofferschap te benadrukken.

De traditionele historiografie gaat uit van het Nederlands slachtofferschap en binnen de Nederlandse samenleving van een tegenstelling tussen 'goed' en 'fout'. J.C.H. Blom wees er al in de vroege jaren '80 op dat er sommige onderwerpen niet in te passen zijn '...in het continuüm tussen landverraderlijke collaboratie met de vijand als het ene uiterste en principieel en standvastig verzet als het andere extreem'.²⁶ De economische geschiedenis betreffende de oorlogsjaren is daardoor goeddeels blijven liggen. Haast nog erger is het feit dat de benadrukking van het slachtofferschap het oog eenzijdig heeft getrokken naar bronnen die dat beeld bevestigden en heeft voorkomen dat gegevens die in dat plaatje pasten ooit nog ter discussie zijn gesteld. Trienekens werd in 1985, toen hij met berekeningen kwam waaruit bleek dat de bevolking tot september 1944 wellicht niet naar ieders smaak, maar kwalitatief goed was gevoed, door de pers weggehoond. Toch is er tot op heden geen historicus die tot een andere conclusie is gekomen en is zijn opvatting min of meer stilzwijgend opgenomen in het gangbare beeld.²⁷ De historiografie – en vooral L. de Jong – heeft niet dit, maar het onttrekken van levensmiddelen door Duitsland aan Nederland benadrukt.²⁸ Feitelijk vonden slechts op minimale schaal voedselexporten naar Duitsland plaats, en dan vooral voor wat betreft levensmiddelen die op een zodanige schaal werden geproduceerd – groenten – dat het onmogelijk was deze zelf te consumeren.²⁹

Het benadrukken van het slachtofferschap heeft niet alleen het beeld betreffende de landbouw vertekend. Ook voor industriële sectoren wordt, voor zover er aandacht aan is besteed, de situatie uiterst somber geschilderd. Zo suggereerde het CBS in 1947 dat de werkloosheid uit de jaren '30 gedurende de oorlogsjaren verdween ten gevolge van de *Arbeitseinsatz*.³⁰ Sijes neemt deze gegevens in 1966

²⁵ Hein A.M. Klemann, 'De economische exploitatie van Nederland door de bezetter', in: Henk Flap en Wil Arts, *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997) 17-138; CBS, *Macro-economische ontwikkelingen 1921-1939 en 1969-1985. Een vergelijking op basis van herziene gegevens voor het interbellum* (Den Haag 1987).

²⁶ J.C.H. Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting. 10 mei 1940-5 mei 1945', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 15 (Haarlem 1982) 55-94, aldaar 55-56; Zie ook: J.C.H. Blom, *In de ban van goed en*

fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland (Bergen 1983) 12.

²⁷ Gerard Trienekens, *Voedsel en honger in oorlogstijd 1940-1945. Misleiding, mythe en werkelijkheid* (Utrecht 1995) 102 et seq.

²⁸ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 7, Mei '43-Juni '44* (Den Haag 1976) 140 et seq.

²⁹ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, 187 et seq.

³⁰ CBS, *Economische en sociale kroniek der oorlogsjaren*, 306-307.

kritiekloos over.³¹ Uit een gemakkelijk toegankelijke bron als de Ongevallenstatistieken blijkt echter dat de werkgelegenheid in de particuliere sector tussen 1939 en 1941 met 100.000 arbeidsplaatsen (9,4%) steeg. Sijes is dit ontgaan, evenals het feit dat de werkgelegenheid in de private sector al in 1946, direct na de oorlog, bijna 150.000 arbeidsplaatsen groter was dan in 1939.³² Behalve in de private sector groeide de publieke sector fors, vermoedelijk met zo'n 60.000 arbeidsplaatsen.³³ Seyß-Inquarts interview uit 1940 in de *Völkische Beobachter* waarin hij opschepte dat het Nederlandse werkloosheidsprobleem was opgelost, is, evenals Fischböcks artikel uit 1941 waarin hij schreef dat de Nederlandse industrie op volle toeren draaide, of over het hoofd gezien, of als propaganda ter zijde geschoven.³⁴ Evenmin is er tot op heden gekeken naar de winstgevendheid van het bedrijfsleven, terwijl die gegevens voor beursgenoteerde ondernemingen gemakkelijk te vinden zijn. Dat 1940 voor de winstgevendheid van de industrie een topjaar was en ook in 1941 nog goede winsten werden gemaakt, is onbekend, evenals het feit dat de winstgevendheid van het bankwezen in ieder geval tot en met 1942 goed was.³⁵ Pas in 1989 kwamen Griffiths en Van Zanden als eersten met de informatie dat het machine-vermogen in een aantal bedrijfstakken direct na de oorlog hoger was dan in 1939.³⁶ Door in de historiografie steeds de nadruk op het slachtofferschap te leggen en door publicaties van vlak na de oorlog waarin de Nederlandse propaganda om Duitse herstelbetalingen en Amerikaanse hulp te krijgen dat slachtofferschap benadrukte, is deze informatie over het hoofd gezien.³⁷ Moeilijk te vinden was zij echter niet. Griffiths en Van Zanden haalden hun cijfers uit het CBS, *Statistisch jaarboekje* 1949 dat in elke bibliotheek te vinden valt. Als zij de *Jaarcijfers voor Nederland 1943-1946* hadden bekeken, was hun duidelijk geworden dat de groei van het machinevermogen niet beperkt bleef tot die paar bedrijfstakken. In 1946 was de machinecapaciteit van de industrie gemiddeld zo'n 23% hoger dan in 1939. De oorzaak daarvan is makkelijk te achterhalen. De winsten uit 1940 en '41 resulteerden in 1941 en '42 in forse investeringen. Daarnaast paste het bedrijfsleven zich aan aan de nieuwe omstandigheden.³⁸ De Duitse vorderingen en vernielingen uit de hongerwinter hebben de investeringen niet teniet

³¹ B.A. Sijes, *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945* (Den Haag 1990²) 627-628.

³² Rijksverzekeringsbank, *Ongevallenstatistiek over het jaar 1938-1948*.

³³ In 1937 telde Nederland 63.000 ambtenaren en 13.000 beroepsmilitairen. In 1942 waren er geen Nederlandse militairen meer, maar was het aantal ambtenaren gestegen tot 135.000. CBS, *Jaarcijfers voor Nederland 1939*, 358; CBS, *Jaarcijfers voor Nederland 1943-1946*, 108-111.

³⁴ 'Rijkscommissaris Seyss-Inquart over de

situatie in Nederland', in, *Keesings Historisch Archief*, 1-7 December 1940, 4471 D; 'Het economische leven...', in, *Keesings Historisch Archief*, 1-7 Februari 1941, 4546 B.

³⁵ Van Oss' *Effectenboek* 1938-1948.

³⁶ J.L. van Zanden en R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht 1989) 187.

³⁷ *Roof, restitutie, reparatie. Samengesteld in opdracht van het ministerie van economische zaken* (Den Haag 1947).

³⁸ CBS, *Jaarcijfers voor Nederland 1943-1946*, 166 et seq.

kunnen doen. Toch zijn die gebeurtenissen zeker niet vergeten.³⁹ Gegeven de enorme transportmoeilijkheden waarmee ook de Duitsers in de periode na september 1944 te kampen hadden, verbaast het niet dat de bezetter niet in staat was alles mee te nemen.

Door niet alleen de nadruk te leggen op het slachtofferschap wordt een beter beeld verkregen van Nederland in de Tweede Wereldoorlog. Afgezien van alle ellende die de Duitse legers in mei 1940 brachten, openden zij ook de tot dan toe door Nazi-autarkie en deviezenproblemen goeddeels gesloten Duitse markt voor het bedrijfsleven. Het resulteerde erin dat de economie anderhalf à twee jaar bloei tegemoet ging. De werkloosheid, het nooit opgeloste probleem van de depressie van de jaren '30, verdween goeddeels, terwijl de lonen gegeven de omstandigheden redelijk op peil bleven,⁴⁰ de winsten waren goed en de dividenduitkeringen gingen in vele gevallen omhoog. Natuurlijk heeft ook de arbeidsinzet aan het verdwijnen van de werkloosheid een bijdrage geleverd, maar niet alleen ging het hierbij vóór 1942 vaak om vrijwilligers, ook is de grote stroom pas in dat jaar op gang gekomen. In 1940 en '41 ging het arbeiders en ondernemers over het algemeen economisch goed, de voedselvoorziening zorgde voor voldoende betaalbare voeding, terwijl boeren en landarbeiders, andere slachtoffers van de depressie van de jaren '30, er van profiteerden.⁴¹ De eerste oorlogsjaren kenmerkten zich door een hoogconjunctuur waarin de depressieproblemen verdwenen als sneeuw voor de zon.

Natuurlijk is het ook zo dat die hoogconjunctuur gebouwd was op twee zwakke pijlers. In de eerste plaats verdween een goed deel van de productie naar Duitsland, terwijl deze volledig door Nederland werd betaald. Vanaf april 1941 gebeurde dat niet alleen door Nederland schattingen op te leggen, maar ook door de geldhoeveelheid te vergroten en zo de geldcirculatie te ondermijnen. Ten tweede werden zo de grondstoffenvoorraden die de vooroorlogse regering, wijs geworden in de Eerste Wereldoorlog, met het oog op de verwachte schaarste had aangelegd om de behoeften van de bevolking te dekken, gebruikt voor productie die naar Duitsland ging. Nederland was wel slachtoffer, maar grote delen van de bevolking merkten daar voorlopig weinig van. Integendeel, werklozen, boeren en midden-

³⁹ Zie: De Jong, *Het Koninkrijk, 10a, Het laatste jaar* (Den Haag 1980) 265 et seq.; De Jong, *Het Koninkrijk, 10b, Het laatste jaar* (Den Haag 1981) 68 et seq.

⁴⁰ In de private sector daalden de reële (voor de prijsontwikkeling gecorrigeerd) lonen tussen 1938 en 1941 met 17%, maar daarvan vond een kleine 10% zijn beslag vóór Nederland bij de oorlog betrokken raakte. Het feit dat er een grote oorlog in Europa uitbrak dreef mondiaal het prijspeil op, en de Britse blokkade van het continent belemmerde de invoer van vele goederen ook al vóór Nederland direct bij de oorlog

betrokken raakte. Dit dreef de transportkosten enorm op. Alleen al daardoor was een forse daling van de lonen te verwachten. De strikte prijspolitiek voorkwam een diepe val van de reële lonen. CBS, *Jaarcijfers voor Nederland 1938-1948*; Rijksverzekeringsbank, *Ongevallenstatistiek, 1938-1948*; B. Pruyt, *De prijsbeheersingspolitiek tijdens de bezetting 1940-1945* (Leiden 1948).

⁴¹ Hein A.M. Klemann, 'Economy and industry during the German occupation. The Netherlands 1940-1945' (Ongepubliceerd) 8-12.

standers gingen er op korte termijn op vooruit.

Blom beweerde in 1982 al dat... 'de overheersende drijfveer voor het overgrote deel van de bevolking'... 'geruime tijd toch niet het zoeken naar de juiste positie tussen collaboratie en verzet [lijkt] te zijn geweest, maar eerder het vinden van de weg om de vertrouwde levenswijze zo ongestoord mogelijk voort te zetten ...'⁴² Het lijkt een begrijpelijke reactie op een ongewenste ontwikkeling waar toch geen greep op te krijgen was. Zolang men er zelf niet door werd geraakt, hield men zich er buiten en probeerde het in de beslotenheid van zijn gezin zo goed mogelijk te hebben. Welnu, de inzichten over de economische ontwikkeling die thans geleidelijk vorm krijgen, kunnen bijdragen aan de verklaring voor het feit dat dit in Nederland tot 1942 velen zo gemakkelijk afging. Om economische redenen was er tot de winter van 1941-'42 slechts voor weinigen reden tot klagen, laat staan om de keuze te maken in verzet te komen. Verzet moest daarom ontspruiten uit de groepen die door maatregelen van de bezetter anderszins in het nauw kwamen, en vooral van mensen die om idealistische redenen de strijd aanbonden. Die zijn er geweest, maar hun aantal was in Nederland, net als overal elders, gering. De indruk bestaat echter dat elders in de door Duitsland bezette landen de economische malaise tijdens de bezetting eerder voelbaar werd.

Een andere reden om niet in de eerste plaats stil te staan bij het slachtofferschap, maar exact te onderzoeken wat dat slachtofferschap precies inhield, is de ongelooflijke groei die de economie volgens de huidige historiografie direct na de oorlog doormaakte. Volgens de cijfers die Crafts en Toniolo gebruikten in hun recente werk over de economische groei in Europa na 1945, groeide de Nederlandse economie (BBP) in de twee jaar die nodig waren om weer op het vooroorlogse peil te komen, met bijna 40% gemiddeld per jaar. Niet alleen was Nederland daarmee de meest extreme groeier, bovendien groeide de economie twee maal zo snel als de Franse, die met een gemiddelde van 20% in de hersteljaren, een goede tweede was.⁴³ De groeicijfers lijken te hoog om waar te zijn. Er is daarom alle aanleiding nog eens naar de economie in die jaren te kijken. Door de productie van de landbouw naar boven bij te stellen, wordt de extreme groei al enigszins afgezwakt. De gemeten groei bestond ten dele uit het weer bovengronds komen van productie voor de zwarte markt. Mogelijk is met de industrie en de diensten iets soortgelijks aan de hand. Toch is het wel zeker dat behalve de landbouw en enige, zeer beperkte dienstverlening, de economie in de delen van het land die tot de Duitse capitulatie bezet bleven goeddeels tot stilstand was gekomen. Echter, het gangbare beeld dat Nederland tussen september 1944 en mei 1945 werd ontdaan van het resterende deel van zijn

⁴² Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting', 55.

⁴³ Nicholas Crafts and Gianni Toniolo, 'Postwar growth: an overview', in: Nicholas Crafts and Gianni Toniolo, *Economic Growth in Europe since 1945* (Cambridge

1996) 4; Overigens zijn de hier gepresenteerde cijfers bewerkingen van cijfers uit: Angus Maddison, *Dynamic forces in capitalist development. A long-run comparative view* (Oxford 1991) 208-219.

productie-apparaat, klopt slechts ten dele. Het beeld van het slachtofferschap heeft vele historici ertoe verleid in de eerste plaats te kijken naar een groot aantal individuele gevallen waarin bedrijven werden leeg gehaald. De op zich begrijpelijke woede over deze acties en de spectaculaire foto's van lege fabriekshallen waarmee de Nederlandse regering de steun uit het buitenland probeerde te bevorderen,⁴⁴ hebben zich in het collectieve geheugen vastgezet. De statistieken zijn nooit meer ingekeken. Hierdoor is het beeld ontstaan dat Nederland leeg geplunderd was en op een economisch nulpunt was beland. Vandaar wist het in twee jaar tijd het vooroorlogse niveau weer te bereiken. In feite stond bijna het gehele productie-apparaat er nog en was het zelfs groter dan vóór de oorlog. In 1940, '41 en '42 had menig bedrijf nieuwe machines aangeschaft. Er is geen reden aan te nemen dat deze machines niet in goede conditie waren. Vele bedrijven hadden bovendien een kern van hun arbeiders in dienst gehouden.⁴⁵ In 1945 leidde de industrie gemiddeld verlies ten gevolge van het feit dat boven de Moerdijk de industriële productie stil lag tot in augustus of september de electriciteit-, gas-, kolen- en grondstoffenvoorziening weer op gang kwam, terwijl niet alleen de vaste lasten, maar ook een aanzienlijk deel van de lonen moesten worden doorbetaald. Zodra het land opnieuw bevoorrad was, kon de industrie weer zonder veel problemen draaien. Deze feiten maken de naoorlogse groeispurt begrijpelijk.

Conclusie

Knibbe bevestigt met zijn cijfers dat de berekeningen zoals ik die voor de jaren 1938 tot en met 1948 betreffende de Nederlandse landbouw in het NEHA-jaarboek heb gepubliceerd, betrouwbaar zijn. Alleen voor het jaar 1945 komt hij met veel lagere cijfers, maar het is niet duidelijk op welke gronden, behalve dat er aanwijzingen zijn dat hij, zodra Trienekens geen cijfers meer geeft, terugvalt op de oude cijfers in plaats van diens berekeningen voort te zetten. Daardoor verdwijnt vanaf 1945 het illegale deel van de productie goeddeels uit zijn cijfers. Die illegale productie werd echter voortgezet tot de Marshall-hulp de schaarste definitief verdreef.

Als Knibbe beweert dat ik het slachtofferschap van Nederland wil ontkennen, dan kan ik slechts concluderen dat hij niet goed heeft gelezen. Wat ik slechts probeer duidelijk te maken is dat het benadrukken van dit slachtofferschap in de historiografie, zeker als het om economische kwesties ging, weinig productief is gebleken.

⁴⁴ Zie, *Roof, restitutie, reparatie*.

during the German occupation', 24-25.

⁴⁵ Zie, Klemann, 'Economy and industry

Hein A.M. Klemann (1957) is universitair docent bij de vakgroep geschiedenis van de Universiteit van Utrecht. In 1990 promoveerde hij op Tussen Reich en Empire. De internationale handel van Nederland en zijn belangrijkste handelspartners: Duitsland, Groot-Brittannië en België, en de Nederlandse handelspolitiek (1929-1936). In dit tijdschrift publiceerde hij 'Nederlandse economie tijdens de Tweede Wereldoorlog' (TvG 110(1997), 3-40).